

УДК 349. 6 (477)

С. В. Сидорова, аспірантка
*Національний університет «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків*

СУТНІСТЬ, ОЗНАКИ Й ОСОБЛИВОСТІ РОДЮЧОСТІ ҐРУНТІВ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

У загальній структурі земельного фонду України значну частину (понад 70 % території держави) займають землі, ґрунтовий покрив яких характеризується високим рівнем родючості. Це основне національне багатство України. Однак тривалий період нераціонального й виснажливого землеробства призвів до помітних негативних наслідків щодо якості ґрунтів. Як підкреслюється в Національній доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2006 р. (далі – Доповідь), на сьогодні в державі склалося скрутне становище з ґрунтами: величезні площі засмічені твердими побутовими відходами, забруднені шкідливими хімічними речовинами; надмірна розораність ґрунтів негативно позначається на їх родючості – швидко поширюється ґрунтова ерозія; збільшується питома вага порушених земель; щороку зростають втрати гумусу. За даними Доповіді площа деградованих і малородючих ґрунтів у складі орних земель перевищує

20 % ріллі (а це понад 6,5 млн га); площа порушених земель становить 157,6 тис. га; техногенно забрудненими виявилися майже всі ґрунти країни [17, с. 129 – 152]. За таких обставин дослідження проблеми правового забезпечення підвищення родючості ґрунтів стає надзвичайно актуальним.

Одним з першочергових завдань регулювання суспільних відносин у галузі правового забезпечення підвищення родючості ґрунтів є встановлення певної послідовності у використанні в законодавстві відповідної термінології. Брак усталеного понятійного апарату може призвести до негативних наслідків як у теорії, так і на практиці, бо як зазначив свого часу О. С. Колбасов, «...за термінологічними розбіжностями стоять розбіжності концептуальні» [11, с. 27].

Найважливішою рисою наукової термінології виступає її однозначність: кожне наукове поняття повинно складатися із суворо визначених термінів. Поняття – це думка, яка вираже-

на у формі судження і яка має відповідати об'єктивній реальності. Правильне застосування понятійного апарату надає якісної визначеності правовому науково-теоретичному мисленню, фіксує структуру знань про право й логіку його розвитку, має самостійне пізнавальне значення, тому що сприяє поглибленому вивченню права, відсторонюючи будь-які різночитання й неточності [2, с. 44 - 97].

Проблеми термінології не обійшли й питання правового забезпечення підвищення родючості ґрунтів .

Так, у науковій літературі існують різні погляди на тлумачення самого поняття «ґрунти». Цим питанням опікуються як представники науки ґрунтознавства, так і вчені-юристи. Ґрунтознавча наука визнає існування ґрунту як самостійного природного об'єкта, незамінного компонента біосфери, наділяє його властивостями живого організму. Перше наукове трактування цього поняття у ґрунтознавчій науці належить В. В. Докучаєву, який аргументовано доходить висновку, що ґрунти становлять собою особливу природну формацію біосфери й земної кори; як результат сукупної взаємодії клімату, ґрунтоутворюючих порід, рельєфу місцевості, живих організмів й діяльності людини, вони постій-

но розвиваються, змінюючи свої властивості [3, с. 4]. Відомий ґрунтознавець В. А. Ковда, який вивчав процеси ґрунтоутворення, визначив, що ґрунтовий покрив – це складна багатокомпонентна система, необхідний складник вищої форми організації живих і мінеральних речовин на планеті – біосфери [9].

Серед фахівців з аграрних наук існують також існують інші підходи до визначення поняття «ґрунти», однак упевнено можна стверджувати, що значних розбіжностей із цього приводу серед ґрунтознавців фактично не існує.

У законодавстві та юридичній літературі тривалий час терміни «земля» і «ґрунт» взагалі не мали своїх дефініцій і в окремих випадках використовувалися як ідентичні.

Будь-яке питання потрапляє в поле правового регулювання, коли виникає проблема, розв'язання якої неможлива без застосування норм права. Саме це було причиною виникнення й розвитку правової регламентації охорони якості ґрунтової родючості, коли в середині ХХ ст. стало очевидним різке погіршення її стану. Першим серед науковців-правників на необхідність правового розмежування зазначених понять звернув увагу Л. Б. Шейнін. У своїх дослідженнях він указує на по-

требу правового закріплення категорії «ґрунт» як особливо-го природного й господарсько-го об'єкта [25, с. 162]. Значний внесок у розробку теоретичних засад правового визначення й охорони ґрунтів зробили Г. О. Аксеньонок, Ю. Г. Жариков, В. М. Зарьков, П. Ф. Кулинич, В. Л. Мунтян, В. К. Попов, В. В. Янчук, [1; 5; 6; 12; 13; 16; 19; 27] та ін. Ці вчені у своїх наукових працях доводили важливість правового розмежування понять «земля» і «ґрунт». Проте в доктрині земельного права наводяться й інші точки зору стосовно їх співвідношення. Зокрема, А. М. Мірошніченко й Р. І. Марусенко визначають поняття «земля» як земна поверхня і простір над і під нею на висоту і глибину, необхідні для використання земельної ділянки за цільовим призначенням (у тому числі її забудови), включаючи ґрунтовий покрив у межах цього простору [15, с. 17]. Іноді ґрунтовий шар ототожнюють із землею, зазначаючи, що в земельному праві під терміном «земля» слід розуміти частину земної поверхні, яка розташована над надрами і називається ґрунтовим шаром, у межах території, на яку поширюється суверенітет держави [7, с. 7]. У такому розумінні поняття «ґрунти» повністю поглинається й розчиняється в понятті «землі».

Свого часу в науковій літературі навіть була висловлена думка про протиставлення понять «земельне право» і «ґрунтознавче право» [22]. Однак цю позицію науковці не підтримали, тому в подальшому вона не була розвинена.

На нормативному рівні визначення конструкції «родючий шар ґрунту» вперше знайшло відбиття в тексті Державного стандарту [18, с. 2], де вона тлумачиться як верхня гумусована частина ґрунтового профілю, для якої притаманні сприятливі для росту рослин хімічні, фізичні й біологічні властивості. Як бачимо, це легальне формулювання розглядуваного поняття характеризує ґрунт не як самостійний об'єкт, а як складник іншого, глобальнішого об'єкта – ґрунтового профілю. Самостійних ознак ґрунт набуває, коли йдеться про його якісні риси.

На законодавчому ж рівні розмежування термінів «земля» і «ґрунт» у контексті землеохоронних правовідносин уперше було закріплено в Законі України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р. У ньому термін «земля» вживається в значенні поверхні суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані й функціонують разом з нею. Отже, для землі характерними є такі складни-

ки довілля, як просторовість, рельєф, клімат, рослинність, надра, води, а також ґрунтовий покрив. Під терміном «ґрунт» законодавець має на увазі природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, фундаментом життя й розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості – родючості [21].

З огляду на це при тлумаченні поняття «ґрунти як правава категорія» науковці акцентують увагу на тому, що ґрунт є невід'ємним складником землі. Це свідчить про те, що земельне законодавство не визнає ґрунти самостійним природним об'єктом. Разом із тим визнання їх об'єктом особливої охорони у ст. 168 Земельного кодексу України (далі – ЗК) говорить про їх особливу цінність і пояснюється тим, що, (а) ґрунти наділені унікальною природною властивістю – родючістю, і (б) вони є практично невідновлюваним природним ресурсом. Іншими словами, спираючись на норми чинного земельного законодавства й на особливості правової охорони ґрунтів, слід розглядати не самостійні правовідносини з охорони цього природного об'єкта, а скоріше як охорону родючості ґрунтів у межах правового регулювання відносин з

охорони земель. До того ж аналіз норми ч. 1 ст. 168 ЗКУ надає можливості зробити висновок, що ґрунт підлягає особливій охороні не як автономний об'єкт, а лише як частина конкретної земельної ділянки. Стосовно цього питання, правда, існують і дещо інші точки зору. Н. І. Титова, наприклад, зазначає, що ЗКУ 2001 р., визнавши ґрунти об'єктом особливої охорони, тим самим установив, що це самостійний об'єкт правових відносин, у тому числі й охоронних [23, с. 14].

Визнаючи ґрунти невід'ємним складником земель, законодавець виходить з неможливості їх використання в сільському й лісовому господарстві в разі їх відділення від поверхні земельної ділянки. Проте ґрунт становить собою цілком реальний шар землі з певними розмірами як за площиною, так і за глибиною своїм якісним складом. У той же час ст. 1 Закону України «Про оцінку земель» повністю відтворює положення ч. 1 ст. 79 ЗКУ і визначає земельну ділянку як частину земної поверхні з установленними межами, певним місцем розташування, з окремими щодо неї правами. Спираючись на наведене, земельну ділянку можна вважати нерухомим просторовим об'єктом. П. Ф. Кулинич виділяє наступні обов'язкові ознаки, притаманні кожній земельній ділянці:

(а) відповідне місце розташування (адреса), (б) чіткі межі і (в) наявність певних прав на земельну ділянку. Зазначимо, що серед обов'язкових ознак учений не називає розташування на її поверхні ґрунту, пояснюючи, що його наявність чи відсутність може впливати лише на зміст правових характеристик земельної ділянки [13, с. 82].

Як бачимо, родючі ґрунти вкривають далеко не всю поверхню землі. До того ж Положенням про Державну систему моніторингу довкілля встановлено, що вони залежно від категорій земель поділяються на ґрунти: (а) сільськогосподарського використання, (б) земель лісогосподарського призначення, (в) що розташовані в межах земель різного призначення, у тому числі на природоохоронних територіях [20, с. 400 – 409]. Ґрунт земельної ділянки – цілком рухомий природний об'єкт, який може бути вилучений із земної поверхні й перенесений на інше місце [8, с. 471, 472], приміром, при здійсненні заходів із землювання й рекультивації порушених земель. У юридичних джерелах навіть висловлена думка про можливість зміни правового статусу ґрунту в разі відокремлення його від поверхні земельної ділянки [13, с. 83]. Сутність такої зміни правового статусу полягає в тому,

що в природному стані ґрунт земельної ділянки розглядають як властивість, якісну характеристику землі (території), а після відділення ґрунтового покриву від поверхні ділянки він набуває якості самостійного об'єкта права власності.

Розмежування термінів «земля» і «ґрунт» виразно прослідковується саме через виконуваними ними функції. Ю. С. Шемшученко зазначає, що земля виконує 3 важливі функції, які є ключовими для забезпечення нормальної життєдіяльності суспільства, – економічну, соціальну й екологічну. Виконуючи першу, вона виступає важливим матеріальним ресурсом, що відіграє роль основного засобу виробництва і предмета праці в сільському господарстві, а також просторового базису для розвитку інших галузей економіки; друга зводиться до того, що земля є місцем проживання всього людства; третя виявляється в тому, що земля виступає центральним цементуючим ресурсом екологічної системи, який значною мірою зумовлює функціональну стійкість як цієї системи в цілому, так і окремих елементів природного середовища [4, с. 318].

Дещо інше призначення мають ґрунти. Їх економічна функція полягає в тому, що вони слугують основним засобом

сільськогосподарського виробництва, екологічна (природоохоронна) – що ґрунти регулюють склад і якість тих природних ресурсів, які взаємодіють з ними (підземні й поверхневі води, надра, атмосферне повітря, рослинний світ та ін.), а також становлять собою фундамент для утворення екологічних і агроландшафтів. Ґрунти виконують також важливу, притаманну тільки їм роль носія і джерела інформації про історію розвитку природи. Така функція ґрунту пояснюється особливостями його утворення. За найоптимальнішими підрахунками, на створення 1 куб. см ґрунту природа витрачає близько 100 років. У різних кліматичних зонах України товщина його родючого шару коливається від 2 до 18 см. Це означає, що ґрунтовий профіль може утворюватися протягом 2-х – 18-ти століть. Таким чином, за складом і щільністю ґрунтового профілю легко встановити біологічні цикли синтезу й розпаду органічних речовин під час його утворення.

Ще одним аргументом на користь того, щоб наділити термін «ґрунт» самостійним правовим статусом, виступає співвідношення понять «сільськогосподарські угіддя» та «ґрунти». Іноді їх помилково трактують як ідентичні. Однак, як випливає з наказу Держкомстату Украї-

ні від 2 серпня 2005 р., № 225 «Про затвердження методик проведення розрахунків виробництва продукції рослинництва в усіх категоріях господарств», сільськогосподарськими угіддями визнаються земельні ділянки, які систематично використовуються для одержання сільськогосподарської продукції і включають у себе рілля, перелоги, багаторічні насадження, сіножаті й пасовища. У даному контексті в першу чергу йдеться про цільове використання землі та її територіально-просторові характеристики. Це поняття вважається загальноприйнятим і визначає головну економічну сутність цих земель – бути основним засобом виробництва рослинницької продукції в сільському господарстві, в той час як термін «ґрунт» використовується виключно для позначення якісних властивостей і характеристик саме родючості земельної ділянки.

Аналіз змісту норми ст. 22 ЗКУ свідчить, що сільськогосподарські угіддя мають певне цільове призначення, а сама їх назва («сільськогосподарські угіддя») вказує на належність цих земель виключно до категорії сільськогосподарських земель. Це дає можливість установити їх основну правову ознаку – безпосереднє використання

для вирощування сільськогосподарської продукції. Ґрунти ж, як уже вказувалося, вкривають майже всю поверхню суходолу й мають важливе значення для земель як сільськогосподарського й лісгосподарського призначення, так і для інших категорій земель [24, с. 17].

Чинне земельне законодавство, зокрема ЗКУ, Закон України «Про охорону земель» та інші нормативно-правові акти, поняття «родючість» і «продуктивність ґрунтів» використовують поряд. Перше з них законодавець застосовує безпосередньо щодо ґрунтів, імовірно, маючи на увазі ґрунти земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Що ж стосується другого терміна, то його використовують стосовно земель призначення лісгосподарського. Отже термін «родючість» використовується для позначення характеристик ґрунту, а «продуктивність» – землі. Цим законодавець фактично вказує на практичну неможливість існування родючого шару ґрунту на землях лісгосподарського призначення. Повністю із цим ми не погоджуємося, адже природний процес утворення ґрунту відбувається не лише на землях сільськогосподарського призначення, а лісова флора й фауна, якраз сприяє цьому. Ведучи мову про правову охорону

й підвищення родючості ґрунтів, слід мати на увазі, що в лісовому господарстві (особливо при відновленні лісових насаджень) родючість ґрунту відіграє не менш важливу роль, ніж при проведенні аналогічних заходів на землях сільськогосподарського призначення.

У ґрунтознавчій літературі стосовно цього питання була висловлена думка щодо заміни категорії «родючість ґрунту» на «біопродуктивність ґрунту» [10]. На думку науковців, це дозволило б надати більш чіткі уявлення про процеси ґрунтоутворення, а також управління ними. Зазначену наукову пропозицію підтримали й представники науки земельного права [26, с. 146]. На відміну від поняття «родючість ґрунтів», категорія «біопродуктивність ґрунтів» охоплює процеси, що характеризують ґрунт не просто як природний ресурс, а ще й як автономний об'єкт природи із властивими йому особливостями й закономірностями розвитку.

Що ж стосується співвідношення термінів «продуктивність» і «родючість» ґрунтів, то, як правильно зазначено в науці ґрунтознавства, вони різняться за своїм смисловим значенням [14]. Автори зазначеної позиції вказують на те, що продуктивність визначається кількістю вирощеної продукції (тобто має

економічну спрямованість), в той час як родючість – це власність ґрунтів, для якої є притаманними природні чи набуті ґрунтові показники (екологічна спрямованість).

Таким чином, наведені вище положення підтверджують необхідність проведення поглиблених теоретичних досліджень у галузі правової охорони й підвищення родючості ґрунтів. Вважаємо, що з метою оптимізації правового забезпечення більш ефективної охорони й поліпшення якісних характеристик ґрунту потрібно на законодавчому рівні провести розмежування термінів «земля» і «ґрунт», а також надати останньому самостійного значення як природного об'єкта. Для її досягнення треба взяти за основу вже існуючу

в Україні модель законодавчого акта, згідно з якою в його першій статті розміщуються дефініції основних категорій і понять у відповідній галузі та їх правові ознаки, і помістити на початку чинного ЗК України статтю під назвою «Основні поняття й терміни». У зазначеній статті варто розмістити понятійний апарат стосовно правового забезпечення охорони й підвищення родючості ґрунтів. Це надасть чітких законодавчих гарантій і створить необхідне підґрунтя для досягнення позитивних результатів у вирішенні розглядуваної проблеми. І хоча таке доповнення значно розширить обсяг кодифікованого земельно-правового акта, однак у той же час створить певні умови для зручності його застосування.

Список літератури: 1. *Аксененок Г. А.* Рациональное использование сельскохозяйственных земель в СССР и охрана почв // Сов. гос-во и право. – 1980. – № 6. – С. 43 – 50. 2. *Васильев А. М.* Правовые категории. – М.: Юрид. лит., 1976. – 286 с. 3. *Докучаев В. В.* Наши степи прежде и теперь. – М.: Сельхозиздат, 1953. – 162 с. 4. Екологічне право України: Акад. курс: Підруч. – 2-ге вид. / За заг. ред. *Ю. С. Шемшученка*. – К.: Юрид. думка, 2008. – 720 с. 5. *Жариков Ю. Г.* К вопросу о совершенствовании Советского законодательства об охране почв // Учен. зап. – 1962. – Вып. 15. – С. 82 – 114. 6. *Зарьков В. М.* Почва как объект правовой охраны // Сов. гос-во и право. – 1981. – № 5. – С. 128 – 132. 7. Земельное право України: Підруч. / За ред. *М. В. Шульги*. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с. 8. Земельний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. *В. В. Медведчука*. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 598 с. 9. *Ковда В. А.* Советское почвоведение на службе сельского хозяйства СССР: Доклад на VI съезде почвоведов. – Тбилиси: Мцхета, 1981. – 106 с. 10. *Ковда В. А., Тюрюканов А. Н.* Современные проблемы изучения и охраны почв // Основные пробл. охраны почв. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – С. 8 – 11. 11. *Колбасов О. С.* Терминологические блуждания в экологии // Гос-во и право. – 1999. – № 10. – С. 27 – 37. 12. *Кулинич П. Ф.* Повышение роли права в охране плодородия почв // Вестн. с/х науки. – 1989. – № 12. – С. 46 – 50. 13. *Кулинич П. Ф.* Правові проблеми охорони ґрунтів України // Бюл. М-ва юстиції України. – 2009. – № 2 (88). – С. 79 – 88. 14. *Лісовий М. В., Комариста А. В., Солов'яненко Н. А.* Продуктивність основних типів ґрунтів України // Вісн. Харків. нац. аграр. ун-ту ім. В. В. Докучаєва. – 2008. – № 2. – С. 12 – 14. 15. *Мірошніченко А. М., Марусенко Р. І.* Науково-практичний коментар до Земельного кодексу України. – 3-тє вид., змін. і доп. – К.: Алерта, 2011. – 516 с. 16. *Мунтян В. Л.* Пра-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

вова охорона ґрунтів Української РСР – К.: Наук. думка, 1965. – 100 с. **17.** Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2006 році // К.: Офіц. веб-сайт М-ва охорони навкол. природ. Середовища [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: www.menr.gov.ua. **18.** Охрана природы. Рекультивация земель. Термины и определения: ГОСТ СССР 17.5.1.01 – 83: Изд. офиц. – М.: Изд-во стандартов, 1983. **19.** *Полов В. К.* Правові питання хімізації земель сільськогосподарського призначення // Рад. право. – 1988. – №9. – С. 29 – 33. **20.** Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля: Пост. КМУ від 30. 03. 1998 р., № 391 // Зб. законодав. і норм.-прав. актів у галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів, наукової діяльності. – К.: Задруга, 2007. – 520 с. **21.** Про охорону земель: Закон України від 19. 06. 2003 р., № 962-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 349. **22.** *Тимошенко А. С.* О понятии и содержании права окружающей среды // Вестн. МГУ. – Сер. 11: Право. – 1987. – № 5. – С. 47 – 57. **23.** *Тимова Н. І.* Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: Наук.-навч. посіб. – Л.: Вид-во ПІАС, 2005. – 368 с. **24.** *Чмыхало Е. Ю.* Правовая охрана сельскохозяйственных угодий: Дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 06. – Саратов, 2000. – 221 с. **25.** *Шейнин Л. Б.* Почвы как особый объект права государственной собственности (к вопросу о почвенно-мелиоративном законодательстве) // Правоведение. – 1965. – №2. – С. 162, 163. **26.** *Шульга М. В.* Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. – Харьков: Консум, 1998. – 223 с. **27.** *Янчук В. В.* Правовой режим пахотных угодий // Сов. гос-во и право. – 1982. – № 10. – С. 108 – 111.

СУЩНОСТЬ, ПРИЗНАКИ И ОСОБЕННОСТИ ПЛОДОРОДИЯ ПОЧВ КАК ПРАВОВОЙ КАТЕГОРИИ

Сидорова С. В.

Исследуется проблема применения в законодательстве терминологии касательно правового обеспечения охраны и повышения плодородия почв. Аргументируется необходимость закрепления соответственного понятийного аппарата в кодифицированном земельно-правовом акте. Обосновывается предложение относительно дополнения действующего Земельного кодекса Украины новой статьей «Основные понятия и термины».

Ключевые слова: земли сельскохозяйственного назначения, почвы, плодородие почв, правовая охрана почв

THE ESSENCE, FEATURES AND PECULIARITIES OF SOIL FERTILITY AS A LEGAL CATEGORY

Sidorova S. V.

The problem of application of the terminology concerning legal groundwork of protection and rise of soil fertility in the legislation is studied. Necessity to fix the proper conceptual framework in the codified land legal act is argued. Proposition concerning the supplement to the effective Land Code of Ukraine with article “Basic notions and terms” is grounded.

Key words: agricultural land, soil, soil fertility, the legal protection of soil.

Надійшла до редакції 04.06.2011 р.